

ՈՒՂԱԶԻԳ ՀԱՄԱՏԵՔՍԱԸ ՈՐՊԵՍ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱ

Հողվածում դիտարկվում է «ուղղաձիգ համատեքստ» լեզվաբանական խնդրի պատմությունը՝ հենվելով տարբեր սերունդների և դպրոցների լեզվաբանների աշխատությունների վրա: Ներկայացվում են նաև խոսքի պատկերավորման անդրադարձ (allusive) հնարների մի շարք դասակարգումներ, ինչպես նաև մեջբերումների հիմնական աղբյուրները: Հողվածում փորձ է արվում նաև համադրել ռուսական և հայկական լեզվաբանական դպրոցների ներկայացուցիչների եզրահանգումներն ու համապատասխան տերմինաբանությունը արևմտյան դպրոցների գիտնականների եզրահանգումների և տերմինաբանության հետ:

Բանալի քառեր. ուղղաձիգ համատեքստ, հորիզոնական համատեքստ, գրական անդրադարձ, մեջբերում, լեզվաարտահայտչական հնար

«Ուղղաձիգ համատեքստը գրական ստեղծագործության մեջ տեղ գտած պատմաբանասիրական բնույթի տեղեկությունն է», իսկ ցանկացած տեքստի հասկացման համար ընթերցողից պահանջվում է նախագիտելիք ուղղաձիգ համատեքստի վերհանման համար /Ахманова, 1977: 47/:

Առհասարակ «ուղղաձիգ համատեքստ» եզրը ներմուծվել է 20-րդ դարի երկրորդ կեսին ռուս լեզվաբաններ Օ. Ախմանովայի և Ի. Գյուբբենետի կողմից: Տեքստում ուղղաձիգ համատեքստի ներդրման միջոցներով պայմանավորված՝ տարբերակում են բանասիրական (գրական անդրադարձներ, մեջբերումներ, այլակերպված՝ դեֆորմացված, դարձվածքներ) և սոցիալ-պատմական ուղղաձիգ համատեքստի տարրեր (ռեալիաներ՝ իրականություններ, հատուկ անուններ կամ տեղանուններ):

Ուղղաձիգ համատեքստը՝ որպես բանասիրական խնդիր, մանրամասնորեն դիտարկված է Ի. Վ. Գյուբբենետի աշխատություններում: Բանասիրական և սոցիալ-տնտեսական ուղղաձիգ համատեքստին նվիրված շատ աշխատություններում խնդիր է դրված պատասխանելու մի շարք հարցերի, մասնավորապես՝ ինչպե՞ս է ուղղաձիգ համատեքստը ներկայացված այս կամ այն գրական ստեղծագործության մեջ, որո՞նք են ուղղաձիգ համատեքստի արտահայտման հիմնական միջոցները, որո՞նք են խոսքի արտահայտման անդրադարձ հնարների հիմնական աղբյուրները, և ինչպե՞ս կարելի է որոշել գրական անդրադարձի առկայությունը տեքստի այս կամ այն հատվածում:

Թվարկված հարցերից առաջինի բարդությունն այն է, որ գոյություն ունեն անդրադարձ հնարներ արտահայտող տարբեր եզրեր, ինչպիսիք են, օրինակ, գրական անդրադարձները, մեջբերումները և իրականությունները: Այս առումով Ի. Գյուբբենետն առաջարկում է հետևյալ տարբերակումը՝ բանասիրական համատեքստը ներկայացվում է այլակերպված դարձվածքներով,

մեջբերումներով և գրական անդրադարձներով, իսկ սոցիալ-պատմական ուղղաձիգ համատեքստը՝ հատուկ անունների և տեղանունների միջոցով:

Մեկ այլ ռուս լեզվաբան՝ Լ. Բոլդիբրևան, տարանջատում է սոցիալ-պատմական ուղղաձիգ համատեքստ, ինչն, ըստ նրա, «գրական ստեղծագործությունում տեղ գտած պատմաբանասիրական տեղեկության մասն է և ընթերցողին տալիս է արտաքին աշխարհի, իրականության որոշակի հատվածի պատկերը՝ իր ամբողջ էությամբ», և դարաշրջանի սոցիալ-պատմական հիմնապատկերը՝ այն հատկանիշների ամբողջությունը, որը բնութագրում է մարդկանց՝ որպես կոնկրետ պատմական ժամանակահատվածի կոնկրետ սոցիալական խմբի ներկայացուցիչների կյանքի կարևորագույն կողմերը /Болдырева, 1991: 207/:

Գարձվածքների՝ որպես ուղղաձիգ համատեքստի կարևորագույն տարրերից մեկի, ինչպես նաև բանավոր և գրավոր խոսքում դրանց գործառության մասին մանրամասնորեն խոսվում է Լ. Չիչենովայի աշխատության մեջ, որտեղ նշվում է, որ դարձվածքների գործառության առանձնահատկություններն ու դրանց կիրառման հաճախականությունը պայմանավորված են ոչ միայն լեզվական, այլ նաև արտալեզվական գործոններով: Չիչենովան մատնանշում է դարձվածքների՝ այլակերպման ենթարկվելու ունակությունը՝ կախված դրանց կառուցվածքից, և շեշտում է, որ դարձվածքների մի ամբողջ շարքի այլակերպումը կարող է դիտարկվել ոչ թե որպես անհատական՝ հեղինակային, մոտեցում, այլ որպես դարձվածքներին բնորոշ գործառական հատկանիշ՝ դրանց խոսքային վարքագծի նորմ /Чиченова, 1986: 101/:

Ինչ վերաբերում է մեջբերումներին, Գյուբբենետն իր գրքերում օգտագործում է Ն. Կատինինեի դասակարգումը, որը դիտարկում է ամբողջական, հատվող և այլակերպված մեջբերումները /տե՛ս Катинине, 1983/: Անդրադարձ տարրերի և արտահայտչամիջոցների նմանատիպ դասակարգում է առաջարկում նաև Ի. Խրիստենկոն, ըստ որի, օբյեկտով պայմանավորված՝ տարբերակում են նախատեքստի և նախաիրականության գրական անդրադարձներ: Իսկ կառուցվածքի դիտակյունից ելնելով՝ լեզվաբանն առանձնացնում է բովանդակային՝ տեքստում ցայտուն կերպով ներկայացված, և ռճական՝ անուղղակի անդրադարձներ դեպի աղբյուրը /Христенко, 1993/:

Հարկ է նշել, որ հաճախ դժվար է հստակ եզրագիծ անցկացնել գրական անդրադարձների և մեջբերումների միջև, ուստի որոշ գիտնականներ չեն տարանջատում գրական անդրադարձները և մեջբերումները որպես առանձին հասկացություններ. նրանք պարզապես առաջարկում են հիերարխիա՝ դրանցից մեկը ընդունելով որպես առավել ընդհանրացնող կարգ, իսկ մյուսը որպես վերջինիս տարատեսակ: Օրինակ՝ Ի. Գյուբբենետը գրական անդրադարձ է անվանում առավելագույնս այլակերպված մեջբերումը:

Գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ ուղղաձիգ համատեքստ ներդնելու տարբեր միջոցներ գոյություն ունեն: Ի. Գյուբբենետն, օրինակ, առանձնացնում է հետևյալները՝ 1. հեղինակն ինքն է տալիս մանրամասն տեղեկություն աղբյուրի վերաբերյալ, 2. գեղարվեստական ստեղծագործու-

թյան հերոսներն են ընթերցողին տալիս այդ տեղեկությունը, 3. միտումնավոր կերպով ակնարկվում է սխալ աղբյուր երգիծական ազդեցության հասնելու նպատակով, 4. հայտնի մեջբերումները ներկայացվում են որպես անանուն մեջբերումներ կամ որպես ասացվածքներ կամ առածներ, 5. տրվում է հեղինակային մեկնաբանություն, 6. մեջբերումն այլակերպվում է, ինչը հանգեցնում է խոսվածքների և ոճերի ձուլմանը, 7. արվում է համեմատություն (փոխառու տեքստի որևէ տարր բաղդատվում է սկզբնաղբյուրից որևէ կոնկրետ տարրի հետ, ինչն օգնում է ընթերցողին հնարավորինս ըմբռնել տեքստը, եթե, իհարկե, ընթերցողն ունի բավարար նախագիտելիք), 8. տեքստում ուղղաձիգ համատեքստը ներմուծվում է առանց որևէ գրաֆիկական նշանակության, ինչի արդյունքում հեղինակի խոսքը և մեջբերվող խոսքը ձուլվում են:

Հարկ է նշել, որ առավել դժվար է վեր հանել այն ուղղաձիգ համատեքստերը, որոնք ներհյուսված են տեքստին՝ առանց որևէ մեկնաբանության կամ գրաֆիկական ցուցիչների: Այս պարագայում դժվար է ոչ միայն վեր հանել ուղղաձիգ համատեքստը, այլ նաև կռահել նախագիտելիքը, դրա սկզբնաղբյուրը գրական անդրադարձներով չափազանց հարուստ տեքստի ճիշտ մեկնաբանման և պատշաճ հասկացման համար: Հեղինակի կողմից խոսքի անդրադարձ տարրերի չափից շատ կիրառումը կարող է լուրջ խոչընդոտ հանդիսանալ ընթերցողի համար գեղարվեստական ստեղծագործության ընկալման տեսանկյունից:

Գրական անդրադարձների և առհասարակ ուղղաձիգ համատեքստի արտահայտման միջոցների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է նաև անդրադառնալ այն աղբյուրներին, որոնց հաճախ դիմում են անվանի հեղինակները: Այս առումով Գյուրբենետն առանձնացնում է խոսքի անդրադարձ հնարների հետևյալ հիմնական աղբյուրները՝ Շեքսպիր, Աստվածաշունչ, անգլիական դասականների արձակն ու պոեզիան, համաշխարհային գրականություն, անտիկ դիցաբանություն և գրականություն, պատմական գրականություն, պատմական դեմքերի կողմից և մասին արված արտահայտություններ, մանկական բանաստեղծություններ, ասացվածքներ և առածներ:

Ուղղաձիգ համատեքստի ուսումնասիրմանը նվիրված աշխատություններում նաև փորձ է արվում պատասխանելու այն հարցին, թե ինչ նպատակով են կիրառվում խոսքի անդրադարձ հնարները: Այս առումով մեծ ավանդ ունի լեզվաբան Մ. Պրոխորովան, ով լեզվաբանական ուսումնասիրության մեջ համեմատականներ է անցկացնում երկու աղբյուր և թիրախային, տեքստերի միջև: Արդյունքում նա առաջարկում է. 1. գտնել անդրադարձ հնարները երկու տեքստերում էլ, 2. իմաստաբանության մակարդակում մեկնաբանել երկու տեքստերում առկա անդրադարձ հնարները, 3. մեկնաբանել ուղղաձիգ համատեքստը փոխառու տեքստում լեզվաբանաստղեծական դիտանկյունից /Прохорова, 1989: 182/:

Հարկ է նաև նշել, որ արևմտյան գիտնականների աշխատություններում և հոդվածներում բուն «ուղղաձիգ համատեքստ» տերմինը քիչ է կիրառվում, փոխարենը գործածվում են համանման հասկացություններ: Ուղղաձիգ

համատեքստի և հորիզոնական համատեքստի նախատիպերը Քլ. Սխասարի կողմից առաջարկված ենթահամատեքստն (infracontext) է և մակերեսային համատեքստը (surface context) /Schaar, 1978: 377-387/:

Ջորջ Հենրի Վալլիսը դեռևս 1960-ականներին ուշադրություն էր դարձնում մեջբերումների և գրական անդրադարձների միջև եզրագծի թափանցիկությանը: Չնշելով «նախագիտելիքի» մասին՝ նա խոսում է «գրավոր ժառանգության» և «լեզվի մեջ ներթափանցող հիշելի արտահայտությունների» մասին /Vallins, 1960: 59/: Հենց Վալլինսին է պատկանում այն փոխաբերությունը, որը լեզվաբանները կիրառում են ուղղաձիգ համատեքստը բնորոշելիս. հեղինակը ընկալվում է որպես այն խաչբառի կամ գլուխկոտրուկի հեղինակ, որը պետք է ընթերցողը լուծի (But in fact all allusion, which travels far beyond the limits of classical mythology and ranges the whole world, is bound in the nature of things to leave the reader parting a little away. The writer, like settler of a quiz or a crossword puzzle, has the advantage) /Vallins, 1960: 27/:

Վալլինսի փոխաբերությունը շեշտադրում է այն հանգամանքը, որ արդյունավետ ընթերցանությունը պայմանավորված է ընթերցողի հենքային գիտելիքի և գեղարվեստական ստեղծագործության հեղինակի կողմից առաջ քաշված փաստերի համակցմամբ: Հարող Բլումի պնդմամբ՝ գեղարվեստական ստեղծագործության պատշաճ ընթերցումը սկզբունքորեն անհնար է, քանի որ տեքստն ինքնին այլ տեքստերի մեկնաբանությունն է, իսկ տեքստի ընթերցումը՝ տեքստի մեկնաբանության մեկնաբանությունն է: Հետևաբար տեքստը մեկնաբանելու փորձը առավել բարդ առաջադրանք է մեկնաբանությունների այդ շղթայում /Bloom, 1975: 3/:

Այն, ինչի մասին խոսում է Բլումը, անմիջականորեն կապված է միջտեքստայնություն հասկացության հետ, ինչն, ի տարբերություն ուղղաձիգ համատեքստի, լայն կիրառում ունի ռուսական և արևմտյան գիտնականների աշխատություններում: Միջտեքստայնություն ասելով՝ նկատի է առնվում տեքստի՝ «մեջբերման խճանկարի» տեսքով հանդես գալու հատկությունը: Յուրաքանչյուր տեքստ ընկալվում է որպես «մեկ այլ տեքստի յուրացում և փոխակերպում» /Кристева, 2004: 167/:

Այս առումով արևմտյան գիտնականների եզրահանգումներն ու դիտարկումները հիմնականում համընկնում են ռուսական լեզվաբանների կողմից արված դատողությունների և եզրահանգումների հետ, որոնք առնչվում են ուղղաձիգ համատեքստի ուսումնասիրությանը: Հիմնական տարբերությունն այն է, որ «ուղղաձիգ համատեքստ» հասկացությունը բացակայում է ռուսական/տվետական բանասիրության եզրագծից այն կողմ:

Գ. Գիրունյանը նշում է. «Ի տարբերություն միջտեքստայնության խորագրի ներքո հրատարակվող աշխատանքների խայտաբղետ բազմազանության՝ ուղղաձիգ համատեքստի խնդրով զբաղվող հետազոտողները պահպանում են վերլուծությունների ընդհանուր տրամաբանությունը, որում, ինչպես երևում է ուղղության անվանումից, գերակա հասկացությունը ուղղաձիգ համատեքստն է, որի նկարագրմանն են ուղղված մյուս բոլոր հասկացու-»

յունները: Այս իմաստով օժանդակ դեր ունի նույնիսկ հորիզոնական համատեքստը և ծառայում է ուղղաձիգի բացահայտմանը» / Գիրունյան, 2014: 72/:

Ուղղաձիգ համատեքստի պատմության առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ սույն բանասիրական խնդրի բուն առարկան գրեթե մշտապես եղել է գեղարվեստական գրականությունը /Изотова, 1992: 124/: Իսկ անգլիական մշակույթի, մասավորապես՝ գրականության մեջ ուղղաձիգ համատեքստն իր դրսևորման ամենացայտուն ձևերով՝ գրական անդրադարձներով և մեջբերումներով հանդերձ, մշտապես աննկարագրելի դեր է ունեցել: Եվ պատահական չէ այն փաստը, որ ոչ մի եվրոպական լեզվում գոյություն չունեն գրական անդրադարձների և մեջբերումների այդ չափ տարատեսակ բառարաններ, որքան անգլերենում: 19-րդ դարի ողջ ընթացքում Անգլիայում մեջբերումների և հղումների, գրական անդրադարձների հանդեպ միտումը առանձնացնում էր ոչ միայն գրողներին, այլ նաև շարքային անգլիացիներին, ինչի մասին են վկայում գեղարվեստավավերագրական գրականության տեսակ հուշագրությունը, օրագրերը, նամակները և այլն /Гюббенет, 2010: 6/:

Հողվածն ու ուղղաձիգ համատեքստի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ կատարած լեզվաբանների փորձն ամփոփելով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ «ուղղաձիգ համատեքստ» եզրույթի գոյության մի քանի տասնամյակներում լեզվաբանության մեջ մանրամասնորեն ուսումնասիրվել է բանասիրական ուղղաձիգ համատեքստ հասկացության կառուցվածքը և առանձնացվել են վերջինիս հիմնարար բաղադրիչները (այլակերպված դարձվածքներ, մեջբերումներ, գրական անդրադարձներ), ինչպես նաև ուղղաձիգ համատեքստի հիմնական աղբյուրները, առաջարկվել և մեկնաբանվել են խոսքաարտահայտչական հնարների բացահայտման և քայլ առ քայլ դիտարկման մեթոդները, ուսումնասիրվել են գեղարվեստական գրականության մեծ թվով տեքստեր ուղղաձիգ համատեքստի գործառնության տեսանկյունից:

Եվ, թեպետ, արևմտյան լեզվաբանական դպրոցում բուն ուղղաձիգ համատեքստ տերմինը քիչ է կիրառվում, մշտապես ուշադրության կետրոնում է «միջտեքստայնություն» հասկացությունը: Իսկ, ինչպես նկատելի է հողվածում, արևմտյան լեզվաբանների դիտարկումները քննարկվածի շուրջ հիմնականում համադրելի են ռուս լեզվաբանների կարծիքների հետ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գիրունյան Գ. Գրական անդրադարձի մեկնողական ընդգրկումը, Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2014:
2. Ахманова О. С., Гюббенет И. В. «Вертикальный контекст» как филологическая проблема // *Вопросы языкознания*, 1997, № 3.
3. Болдырева Л. В. Социально-исторический вертикальный контекст и проблема понимания литературно-художественного текста: дис. канд. фил. наук. М., 1991.

4. Гюббенет И. В. К проблеме понимания литературно-художественного текста (на английском материале). М.: МГУ, 1991.
5. Гюббенет И. В. Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста. М.: МГУ, 1991.
6. Изотова А. А. Деформация английских фразеологических единиц в функциональном освещении: дис. канд. фил. наук. М., 1992.
7. Катинине Н. Ф. Глобальный вертикальный контекст романов Т. Гарди: дис. канд. фил. наук. М., 1983.
8. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Пер. с франц. – М.: РОССПЭН, 2004.
9. Прохорова М. Ю. Филологический вертикальный контекст в прагмалингвистическом освещении: дис. канд. фил. наук. М., 1989.
10. Христенко И. С. Лингвостилистические особенности аллюзии как средства создания подтекста: дис. канд. фил. наук. М., 1993.
11. Чиченова Л. А. Английская фразеология в языке и речи. М.: МГУ, 1986.
12. Bloom H. A Map of Misreading. NY: Oxford University Press, 1975.
13. Schaar C. Linear Sequence, Spatial Structure, Complex Sign and Vertical Context System // *Poetics* 7. North-Holland Publishing Company, 1978.
14. Vallins G. H. The Best English. London: Andre Deutsch, 1960.

Т. МОВСИСЯН – Вертикальный контекст как объект лингвистического анализа. – В статье рассматривается история лингвистической проблемы «вертикальный контекст», опираясь на работы лингвистов разных поколений и лингвистических школ. В работе представлены разные классификации аллюзивных фигур речи, а также основные источники цитирования. В ней также делается попытка сопоставить выводы и терминологию представителей русской и армянской лингвистических школ с выводами ученых аналогичных западных школ.

Ключевые слова: вертикальный контекст, горизонтальный контекст, аллюзия, цитата, фигура речи

T. MOVSISYAN – Vertical Context as a Subject of Linguistic Study. – The paper presents the history of the linguistic problem of “vertical context”, based on the relevant works of a number of linguists belonging to different generations and linguistic schools. Various classifications of allusive figures of speech, as well as the principal sources of quotations are introduced. An attempt is made to compare the relevant conclusions and terminology of the representatives of the Russian and Armenian linguistic schools with those of the scholars of western linguistic ones.

Key words: vertical context, horizontal context, allusion, quote, figure of speech